

Helsinki

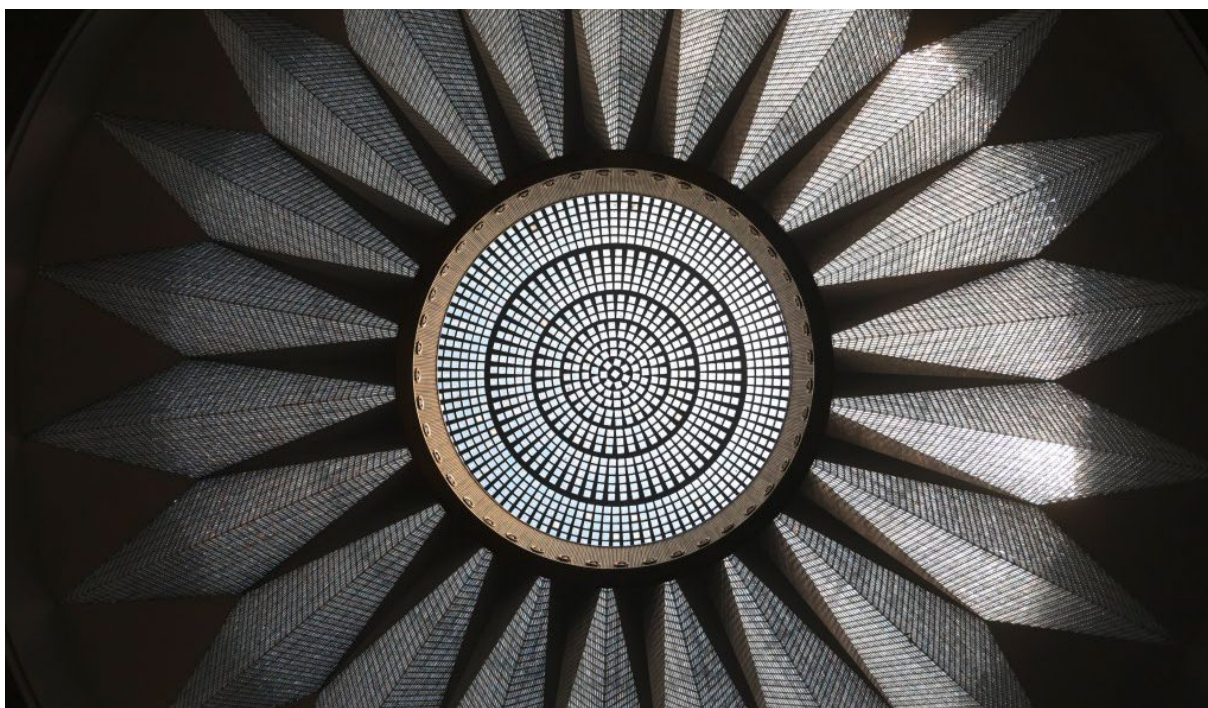
bilten

**SPECIJALNO
IZDANJE**

**HELŠINŠKI ODBOR
ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI**
Kneza Miloša 4, Beograd;
tel/fax. 011/3349-170; 3349-167;
e-mail: office@helsinki.org.rs
<http://www.helsinki.org.rs>

BR.159 // DECEMBAR 2020.

Tavanica (kupola) u sali *Jugoslavija*, Palate Federacije (SIV) na Novom Beogradu

JUGOSLAVIJA KAO EMANCIPATORSKI PROJEKAT

UVOD

U akademskom i javnom govoru često se jasno pravi distinkcija između prve i druge Jugoslavije. Tu čak nisu potrebni ni navodnici, jer pomenu ta distinkcija odražava suštinske razlike između dve istorijske tvorevine, međusobno radikalno različitih, makar onoliko koiko je bilo radikalno iskustvo koje ih je hronološki razdvajalo (Drugi svetski rat).

Sa druge strane, nedvosmisleno su opstale i kao kontinuitet se izražavale razne, naročito društvene strukture koje su snažno delovale iznutra, kao karakteristike koje se opiru revolucionarnim promenama. Ako se, međutim, emancipacija, o kojoj je ovde reč, shvati kao svojevrsni projekat političkih elita, ova distinkcija postaje još relevantnija.

Kad se govori o raznim aspektima emancipacije svakako ne treba gubiti iz vida određene

iskorake koji su činjeni u prvoj Jugoslaviji. Međutim, ni ona sama, osim kao izraz oslobođenja od stranog osvajača i u pojedinim aspektima socijalne emancipacije (ukidanje raznih antikvarnih socijalnih odnosa u kojima se nalazio deo seljaštva), nije sebe percipirala kao emancipatorski projekat. Nju su, nedvosmisleno, upravo tako sagledavali brojni intelektualci, neki od njih i politički aktivni, ali to nije bilo politički jasno artikulirano. Moglo bi se reći da su aktivnosti vezane za razne aspekte emancipacije stanovništva bile na nižem nivou nego što bi se to očekivalo u nekoj sasvim leseferijanskoj državi.

Socijalistička Jugoslavija donela je nedvosmišlen zaokret u tom pogledu: ona je sebe jasno opredelila kao emancipatorski projekat. Revolucionarna suština poretka nije se iscrpljivala na političkom aspektu, već je dubinski zahvatala u društvenu strukturu. Ne može se naći niti jedan segment te strukture koji nije u značajnoj meri ili čak bitno transformisan. Taj proces započeo je već tokom Narodnooslobodilačke borbe (NOB) (afirmisanje nacionalne ravnopravnosti, uključivanje žena, obrazovne aktivnosti...) i nastavio se kao sistemsko opredeljenje tokom narednih decenija, s time što je samoupravljanje predstavljalo jedan od njegovih najkonkretnijih izraza. Ono je u razumevanje čoveka unelo element suštinske subjektivnosti, koji je, koncepcijski, u pogledu projektovane slobode pojedinca, daleko nadmašivao liberalni koncept individualizma. Ograničenja – što ona inherentna vladajućem političkom sistemu, što ona koja su delovala iz dubine nasleđene društvene strukture – postavljala su, pak, čvrste granice razvoju samoupravljanja,

podjednako kao što sada, *mutatis mutandis*, postavljaju prepreke razvoju vladavine prava i demokratije, kao onih aspekata koji liberalno-buržoaski poredak čine politički i socijalno podnošljivijim.

Dve Jugoslavije trajale su oko sedamdeset godina. Ipak, unutrašnja podela te istorijske epohe već je hronološkom nužnošću učinila da se u “naslednicama Jugoslavije” neuporedivo više govori o socijalističkom periodu. On je i sadržinski bio bogatiji i raznovrsniji, dinamičniji i upečatljiviji. Društvima koja su nastala raspadom jugoslovenskog okvira nemoguće je u potpunosti nametnuti okvire koji u pogledu ideja nacionalne, rodne, socijalne, obrazovne i političke emancipacije predstavljaju regresiju. Zato je, u kontekstu aktuelnog procesa evrointegracija, naročito problematičan pristup koji se već odavno zauzima u strukturama evropske administracije i koji gura socijalističko nasleđe u “totalitarnu” paradigmu. Sve ono zbog čega su evropske integracije zanimljive bar jednom delu društva u državama nastalim posle sloma socijalizma i Jugoslavije, sadržano je upravo u odnosu tog dela društva prema emancipatorskim dometima druge Jugoslavije.

U ovom biltenu objavljujemo tekstove koji predstavljaju neke od tema o kojima su njihovi autori razgovarali sa polaznicima škole, koja je u organizaciji Helsinškog odbora za ljudska prava održana od 6. do 12. oktobra 2020. godine sa temom “Jugoslavija kao emancipatorski projekat”. Polaznici škole bili su studenti i doktorandi iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

SAMOUPRAVLJANJE KAO EMANCIPTORSKA IDEJA: POČECI

Dve su ključne dimenzije od suštinskog značaja za razumevanje jednog istorijskog perioda, odnosno njegovog društveno-političkog sistema: sa jedne strane, to je pitanje šta je taj sistem želeo da bude, kako se samodefinisao i čemu je težio, a sa druge strane – kakve su bile stvarne prakse, koliko su se podudarale sa projektovanom slikom stvarnosti, kakva su bila odstupanja i zašto su se ona dešavala. U tumačenju istorijskih procesa neminovno će svako usvajati određenu teorijsku, metodološku, idejnu orijentaciju, ali se čini apsurdnim da se u taj poduvat upušta bez detaljnog poznavanja analizirane odnosno istraživane paradigme. To je mnogo zahtevnije kad je reč o sistemu ideja koje više nigde nisu realnost, već pripadaju prošlosti (ili projekcijama neke nove budućnosti).

Samoupravljanje je, sa istorijskog stanovišta jedna takva prošla stvarnost: ono zaprema epohalnu sekvencu (1950 – 1990) jugoslovenske istorije i u potpunosti je sadržano u njoj. Sa tog, dakle – istorijskog stanovišta, sve ideje, sve zamisli i čitava objektivna stvarnost samoupravnog socijalizma sadržane su u te četiri decenije. Radi se o srazmerno kratkom periodu istorije, naročito u kontekstu uspostavljanja fundamentalno i bitno novog društvenog sistema, koji je trebalo da prožme sve aspekte delatnosti unutar tog društva, od industrije čelika do “industrije” zabave, od najviših institucija sistema do predškolskih ustanova. Već ta ambicija čini po sebi jasnim da je rečeni period bio nedovoljan da se to i ostvari, naročito onda kada su neke bitne postavke sistema menjane “u hodu”.

Neke od činjenica o samoupravljanju izmicale su već i njegovim savremenici, a dinamika unutrašnjeg razvoja činila je da su pojedine forme nestajale pre nego što bi uopšte i zaživele. U tom smislu je više zanimljivost (mada ne samo to!)

da je samoupravljanje među prvim sistemima zahvatilo, na prvi pogled paradoksalno – seljačke radne zadruge (SRZ). Sa prelaskom na privredni račun kao i usled stalne transformacije ove zaista kontroverzne privredne organizacije (SRZ) elementi samoupravljanja su najpre uvedeni unutar sistema koji jednostavno nije niko mogao da profunkcioniše, sa namerom da mu se pruži nova šansa (ispostaviće se – poslednja). U tom smislu indikativno je i Titovo izlaganje prilikom obrazlaganja Predloga zakona o upravljanju državnim preduzećima, u junu 1950: “Seljaci u zadrugama, kojima sami upravljaju i radnici u fabrikama kojima će od sada sami upravljati, imaju danas svoju sudbinu zaista u sopstvenim rukama.”

Suprotno nekim vrlo uvreženim i uopštenim kritikama socijalizma kao etatističkog poretka u kome država istupa kao svemoćni gospodar sudbina ljudi, suština samoupravnog socijalizma bila je upravo radikalna deetatizacija. Najflagrantniji vid tog odnosa je koncept društvene svojine. Ona je od takvog značaja da predstavlja bitan element definicije samoupravljanja, za koje se može reći da predstavlja društveno-ekonomski i politički sistem zasnovan na društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju (uz ograničenu ulogu države koja nije titular sredstava) i na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi. Ono što predstavlja specifikum samoupravnog socijalizma jeste ideja, da određeno delovanje tržišnih zakonitosti može biti prihvatljivo, pa čak i poželjno, u uslovima postojanja socijalističke društvene svojine.

Kada je reč o političkom sistemu samoupravnog socijalizma, on je sebe definisao kao “diktaturu proletarijata”, zbog čega je na kraju i nastala podela koncepta suverenosti: suverenost naroda (kao demosa) i vlast radničke klase i radnih ljudi. Nije bilo moguće zaobići opšti izvor legitimnosti države (narod), ali ni zanemariti ideološki postulat – vlast radničke klase, pa je pronađeno kompromisno rešenje, koje je bilo novina u

ustavnopravnoj praksi. Sam koncept diktature, sa druge strane, gotovo da je sinoniman pojmu vlast i ne treba u njega učitavati značenja koja impliciraju teror i nasilje: sa stanovišta marksizma svaka vlast u klasnom sistemu je diktatura vladajuće klase. Prema klasičnom marksističkom shvatanju razlika između buržoaskih i radničkih diktatura je u tome što se ove druge ne pretvaraju da nisu sistemi koji odražavaju interese radničke klase.

Još jedan važan aspekt koji često ostaje zama-gljen jeste pitanje političkog sistema. Zasnovan na konceptu jedinstva vlasti, socijalizam, uključujući i jugoslovenski samoupravni, podrazumevao je da je narodno predstavništvo, u uslovima nemogućnosti praktikovanja neposredne demokratije, najviši organ i mesto izbora svake vlasti. Idealnotipski, dakle, ideja je duboko demokratska. Sa druge strane, nije sasvim precizno ni određenje sistema kao jednopartijskog. Savez komunista Jugoslavije (SKJ) nije bio partija u klasičnom smislu. Prema teorijskim postavkama sistema samoupravnog socijalizma, jednopartijski sistem je varijanta buržoaskog parlamentarizma. Sa druge strane, SKJ, na primer, nije vršio kandidovanje na izborima niti je na njima učestvovao: kandidature na izborima podnosio je Socijalistički savez radnog naroda (SSRN), kao naslednik Narodnog fronta. Dakle, samo grubo govoreći, funkciju političke stranke mnogo više je vršio SSRN nego SKJ, ali ni to ne bi bila sasvim odgovarajuća analogija.

Ovde su, dakle, predočene samo neke specifičnosti koje se veoma često gube iz vida i tiču se teorijskih postavki samoupravljanja, njegovog

samodefinisanja. Od suštinskog značaja je da se način funkcionisanja tog sistema sagledava u tom kontekstu, a ne (samo) u kontekstu u kome je etalon funkcionalnosti – liberalno-buržoaska demokratija, a jedini pojmovni aparat – aparat liberalne političke misli. I sve disfunkcionalnosti sistema (koje su bile brojne i možda su čak i preovladale), mnogo je smislenije sagledavati unutar njegove sopstvene paradigme nego u poređenju sa nekim spoljašnjim referentnim sistemom, koji se implicitno ili eksplicitno smatra jedino legitimnim.

Ovakav pristup omogućava da se u potpunosti sagleda teorijsko-ideološka težnja ka subjektivizaciji pojedinca u društvu i omogućava sagledavanje u odnosu na šta su, zapravo, postojala odstupanja. Ona, dakle, nisu postojala u odnosu na liberalnu demokratiju (jer ona i nije kriterijum), već u odnosu na ostvarenje jednog višeg stupnja demokratske slobode, kakva je bila garantovana samoupravnom koncepcijom društva. Ta koncepcija trebalo je da donese daleko veće oslobođenje pojedinca, pozicionirajući ga kao subjekta odlučivanja u oblastima u kojima su mu tu slobodu uskraćivali svi do sada postojeći društveno-politički sistemi. Konačno, subjektivnost koju je samoupravljanje trebalo da donese predstavlja relacioni koncept, daleko kompleksniji od binarnosti kolektivism – individualizam, u koju se samoupravni socijalizam često ukalupljuje.

DR ALEKSANDAR R. MILETIĆ PUTEVI I STRANPUTICE PROCESA EMANCIPACIJE U PRVOJ I DRUGOJ JUGOSLAVIJI

Brojne metodološke poteškoće nastaju u pokušaju da se o Jugoslaviji, ili o jednoj od dve Jugoslavije govori kao o nekakvom koherentnom projektu u kome su unapred bile zadate koordinate i trajektorije razvoja i modernizacije. Obe jugoslovenske države nastale su u metežu prevratnih okolnosti, a u najvećem delu njihove prošlosti reč je bila o strategijama razvoja koje su bile iznuđene trenutnim konstelacijama međunarodnih odnosa, ili političkim i materijalnim okolnostima u zemlji. U tom smislu, teško se može zastupati teza o Jugoslaviji kao unapred planiranom emancipatorskom projektu. Ono, međutim, čemu se može istraživački pristupiti i o čemu se mogu donositi verodostojni zaključci jesu konkretni ishodi razvojnih procesa i modernizacijska i emancipatorska dostignuća postignuta tokom trajanja jugoslovenske države. U domenu društvenog i ekonomskog konteksta emancipacije i razvoja, kao i procesa političke i nacionalne emancipacije korisno je uspostavljati dijahrone komparacije između društva i državne organizacije u međuratnoj kraljevini i socijalističkoj Jugoslaviji.

Kad se takva komparacija uspostavi u odnosu na strategije razvoja i emancipatorskih postignuća prve i druge Jugoslavije, dolazi se neminovno do zaključaka koji ukazuju da je u svim komponentama razvoja i emancipacije period socijalističke Jugoslavije bio mnogo intenzivniji i svestraniji od promena koje su zabeležene u vreme monarhije. Na primer, kad se upoređi dostignuti nivo pokrivenosti radničkog osiguranja, zdravstvene zaštite, ženskih građanskih prava i sloboda i uslova stanovanja, situacija u socijalističkoj Jugoslaviji je tako unapređena da izgleda kao da je reč, ne o različitim državama već o različitim stolećima i civilizacijama razvoja. Čak i u nekim domenima emancipacije koji su striktno liberalne

provenijencije, socijalistička Jugoslavija se pokazuje progresivnijom od kraljevine. Recimo, sloboda kretanja ljudi i radne snage u socijalističkoj Jugoslaviji od šezdesetih godina dostiže takve razmere da se može reći da je u tom aspektu politika socijalističke Jugoslavije bila liberalnija od nominalno liberalne međuratne kraljevine koja je održavala krajnje rigidan sistem kontrole izdavanja pasoša i kretanja ljudi.

U domenu ženskih građanskih prava i ravnopravnosti, mali pomaci u pravcu prevazilaženja nasleđenog sistema pravne i društvene diskriminacije žena bio je zabeležen i u vreme monarhijske Jugoslavije. Za sve vreme trajanja kraljevine Jugoslavije, međutim, na snazi su ostale odredbe nasleđenih građanskih zakonika koji su održavali sistem suštinske neravnopravnosti žena. Tek u socijalističkoj Jugoslaviji žene postaju i formalno i suštinski ravnopravne s muškarcima, uz sadržaje emancipacije koje su jugoslovensko društvo primicali idealu emancipacije žena na Zapadu. Jedina oblast u kontekstu rodničkih prava u kojoj nije bilo pomaka ni u prvoj, ni u drugoj Jugoslaviji odnosi se na seksualne manjine; homoseksualnost je, naime, za sve vreme trajanja obe Jugoslavije bila tretirana kao krivični prestup.

Svakako da u komparaciji različitih politika razvoja, razvojnu stagnaciju u vreme kraljevine i ubrzani razvoj u vreme socijalističke Jugoslavije treba objasniti i različitim kontekstom razvoja međunarodne ekonomije: naime, ekspanzivnom monetarnom politikom i neokejnzijskim modelima podsticanja potrošnje i investicija u periodu posle Drugog svetkog rata, koji su stvorili mnogo povoljnije okolnosti za ukupni razvoj ekonomije i društva u vreme socijalističke Jugoslavije. U tom kontekstu treba sagledavati i ekonomske nedaće sa kojima se jugoslovensko društvo počelo suočavati tokom osamdesetih godina, kad je uz globalne trendove recesije, Jugoslavija ušla i u dužničku krizu. Ovaj krizni period je u velikoj meri kompromitovao ogromna razvojnna i emancipatorska postignuća jugoslovenskog

socijalizma doprinoseći kasnijem nasilnom raspadu zajedničke države.

U okviru korpusa pitanja političke i nacionalne emancipacije na individualnom i kolektivnom nivou, u obe jugoslovenske države treba posebno naglašavati razliku između nominalnog, tj. normativnog i suštinskog ostvarenja tih prava. Tako je osim proklamovane ravnopravnosti tri konstitutivna naroda u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca došlo do faktičke majorizacije već prilikom donošenja Vidovdanskog ustava, a taj trend se nastavio i kasnije. Zatim, iako su različiti sistemi samouprave bila zakonski normirani za sve vreme režima vidovdanskog i kasnije oktroisanog parlamentarizma, održani su samo jedni izbori za oblasne skupštine (1927) i nijedni izbori za sreske skupštine i nijedni za bano-vinska veća. Iako je ustav propisivao građansku ravnopravnost, gotovo svaki aspekt državne politike u vreme monarhijske Jugoslavije sproveden je saobrazno etničkom ključu. Etnički kriterijum predodređivao je gotovo u potpunosti (poverljivo) administrativnu proceduru u domenu migracione politike ili sprovođenja mera agrarne reforme u međuratnoj kraljevini. Državi koja je formirana bez suštinskog identitetskog konsenzusa manjkao je i politički konsenzus, a još veći problemi su proisticali iz nesprovođenja i inače tankog zakonodavstva koje je omogućavalo samoupravu ili osiguranje osnovnih građanskih prava. Etnička trvenja su bila tako izražena da su čak i u parlamentarnoj raspravi o carinskim tarifama 1925, otvarane plemenske i etničke međusobice, a nije vođena trezvena rasprava o ekonomskim ishodima primene predložene carinske tarife.

Izvesnih pomaka u domenu građanske, političke i nacionalne emancipacije je bilo, ali u različitom rasponu prema etničkim i političkim kriterijumima koji su opredeljivali državnu politiku. U nacionalnom smislu značajnu emancipaciju dostižu slovenački i srpski etnički korpus koji je prvi put gotovo u celosti objedinjeni u okviru

sopstvene nacionalne države. U političkom smislu, nakon vidovdanskog palamentarizma koji je nominalno proklamovao emancipatorske ideje ravnopravnosti i opšteg biračkog prava, usledili su režimi koji su te proklamovane standarde unazadili i kompromitovali do mere da se može govoriti o poništenju čitavog prethodnog projekta emancipacije. Proklamovanje unitarnog jugoslovenstva još više je ugrozilo legitimnost poretka koji je na taj način negirao nacionalnu posebnost čak i onih etničkih grupa koje su bile nacionalno priznate.

Socijalistička Jugoslavija je proklamovala i ostvarila značajnu meru nacionalne emancipacije i afirmacije do tada nacionalno nepriznatih nacionalnih grupa Makedonaca i Crnogoraca, kasnije i Muslimana Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Statusno-pravni i politički kontekst nacionalne emancipacije Albanaca dostigao je visoke standarde u okvirima autonomije koja je obrazovana na teritoriji Kosova i Metohije. U političkom smislu, međutim, nisu postojali preduslovi ni za onaj minimalni koncept demokratije kako ga je formulisao Šumpeter (biračko pravo i slobodni izbori). Socijalizam je umesto predstavničke inaugurisao različite forme participativne demokratije koje su uključivale masovno i stalno participiranje velikog broja ljudi na nivou radnog kolektiva, lokalne zajednice i slično. Ova, participativna demokratija nosila je u sebi često i karakter masovne emancipacije u najneposrednijem političkom smislu. Izazovi sistemu nacionalne ravnopravnosti i federativno-konfederativnog uređenja zemlje dolazili su iz formalnih i neformalnih krugova srpske političke i intelektualne elite, koji su ostvarenje emancipacije i ravnopravnosti srpskog naroda sagledavali u okviru rešavanja pitanja pokrajina i u jačanju ingerencija savezne države. Kada su srpski recentralisti u vreme Slobodana Miloševića ove aspiracije pokušali da ostvare jednostranim odlukama i neuspelim pokušajima preglasavanja na partijskim forumima i u okviru ustanova federacije, jugoslovenska država je krenula putem raspada.

MILIVOJ BEŠLIN JUGOSLAVIJA KAO EMANCIPACIJA: IDEJE I PROTIVREČNOSTI SOCIJALISTIČKOG MODELA INTEGRACIJE

Period socijalističke Jugoslavije (1945–1990) bio je obeležen najdužim periodom mira i prosperiteta među jugoslovenskim narodima u moderno doba. Upravo zbog toga, ova “maverick country”, kako je bila poznata u zapadnim diplomatskim izvorima, bila je najistaknutiji emancipatorski projekat koji su njeni narodi iskusili u modernoj istoriji. Oslobođilački karakter Titove Jugoslavije nije se odnosio samo na nacionalnu, već i na socijalnu emancipaciju svih naroda i građana koji su u njoj živeli. I još jedan presedan: samo su u toj državi jugoslovenski narodi živeli u srednje razvijenom, a ne siromašnom društvu. Uz navedene koordinate, socijalistička Jugoslavija održavala je autoritarne političke tradicije, egalitarno-populistički politički kurs, represivni karakter sistema sa monopolističkom partijom i sklonost kolektivnoj slobodi na račun individualne. Zbog navedenih kontradikcija njena istorija često se kretala između adoracije i demonizacije, zavisno od ideološkog usmerenja dominantnih društvenih trendova.

Jugoslovenski antifašistički i narodnooslobodilački ustanak 1941, imao je prvorazredni balkanski značaj, ali je tek antistaljinistička 1948, imala planetarni značaj i rezonancu. Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, personalizovan u nepomirljivom sukoba dva koncepta socijalizma – Staljinovog i Titovog – napravio je od jugoslovenske države globalni geopolitički subjekt. Brutalni sovjetski pritisak i želja da se Jugoslavija potčini sovjetskim imperijalnim težnjama doveli su do najtežih trenutaka za vladajuće komuniste i najveće opasnosti za jugoslovensku državu. Vojni, politički, ekonomski, medijski i obaveštajni pritisak Staljina na Jugoslaviju, doveo je Tita do spoznaje da sukob Moskve i Beograda mora da se izmesti iz partijskih koordinata i izdigne na državni nivo. Tako je centralno pitanje postalo: odbrana nezavisnosti i slobode

Jugoslavije. Posle antifašističkog, Jugoslavija dobija i oreol borca protiv staljinizma. Granice slobode koje je u procesu destaljinizacije dosegla Jugoslavija bile su, do tada nepoznate u socijalističkom svetu. Iako se odvijala u vreme neposredne ratne opasnosti, represija nad staljinističkim delom KPJ ostaće metodološki neprihvatljiva epizoda u situaciji istorijski opravdane odbrane jugoslovenskog društva i države od konstantnih sovjetskih napada.

Uz antifašizam i antistaljinizam, treći ugaoni kamen Titove Jugoslavije postaje i demokratizacija privrednog života. Sukob sa Sovjetskim Savezom i njegov karakter ubrzali su dublje društvene promene u Jugoslaviji, koje su bile u skladu sa njenim istorijskim, nacionalnim i ekonomskim specifičnostima. U traganju za alternativom, koju će Tito programski definisati već 1950. u Saveznoj skupštini, ozakonjeno je radničko samoupravljanje kao jugoslovenski put u socijalizam. Jugoslovensko samoupravljanje u drugoj polovini XX veka biće referentna tačka demokratske levice u čitavom svetu: kako postići ravnotežu između sveta rada i kapitala, između slobode i jednakosti. Prelomna i emancipatorska 1948, i sukob sa Sovjetskim Savezom bili su presudni za konstituisanje novog modela socijalizma i njegove demokratizacije u okviru koncepta samoupravljanja i socijalističke demokratizacije.

Jugoslovenska spoljna politika, označena sintagmom, miroljubiva koegzistencija, bila je obeležena balansiranjem između dva suprotstavljena i agresivna imperijalizma: sovjetskog, socijalističkog i američkog, kapitalističkog. Između njih, kao jedina evropska država, smestila se socijalistička Jugoslavija, jedna od triju osnivača Pokreta nesvrstanih, konstituisanog u Beogradu 1961. godine. Posle smrti Ruzvelta, Staljina i Čerčila – Tito je u svetskoj javnosti imao nezvaničnu titulu poslednjeg velikog ratnog lidera. U oblikovanju i usmeravanju spoljne politike Jugoslavije imao je ključnu ulogu. Politikom nesvrstanih i globalnim emancipatorskim pokretom, izgrađivao je spoljnopolitičku koncepciju koja je počivala na ravnopravnoj saradnji svih

zemalja u svetu. Vodeći svetsku politiku, jugoslovenska diplomatija je uživala nesporn ugled u svim zemljama, nezavisno od njihovih političkih i ideoloških razlika. Neponovljivi međunarodni ugled i globalni emancipatorski značaj, doneće Jugoslaviji uticaj koji je daleko prevazilazio njene realne proporcije i mogućnosti.

Antifašizam, antistalinizam, samoupravljanje i nesvrstanost četiri su emancipatorske tačke oslonca jugoslovenskog državnog identiteta i okviri izuzetnosti koji su snažili unutrašnju koheziju i stepen legitimacije. U unutrašnjim odnosima insistiralo se na politici nacionalne ravnopravnosti i socijalnog egalitarizma, rečju, i nacionalne i socijalne emancipacije. Jugoslovenski državni koncept je podrazumevao da se nacionalno pitanje mora razvijati u jedinstvu i odbrani i opštih jugoslovenskih i pojedinačnih nacionalnih interesa. Za Tita i vladajuće komuniste jugoslovenska država na avnojevim principima bila je istorijska osnova za odbranu slobode i ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti. Česte ustavne i privredne reforme svedočile su o stalnom traganju za regulatornom formulom usavršavanja jugoslovenske socijalističke zajednice. Međutim, 1971/72. odbačen je koncept opsežnijih reformi i demokratizacije Jugoslavije, koje bi zemlju pripremile za posttitovski i u perspektivi, postsocijalistički period.

Socijalistička Jugoslavija, antifašistička, antistalinistička, samoupravna i nesvrstana, snažno obeležena Titovim državničkim karakteristikama, ličnim autoritetom i političkim monopolom KPJ/SKJ, nije bila spremna za demokratsku i institucionalnu evoluciju, zbog čega se teško nosila sa svim izazovima nakon smrti svoga istorijskog lidera. Postjugoslovenska društva, zasnovana na provincijalnim i ekstremnim nacionalističkim ideologijama, kao i historiografijama izraslim na tim temeljima, još uvek nisu postigli stepen zrelosti koji bi omogućio da se na objektivan i naučno proverljiv način sagleda celina istorijske složenosti i dalekosežnost emancipatorskih dometa socijalističke Jugoslavije.

STANISLAVA BARAĆ (ANTI)EMANCIPATORSKI DISKURSI U JUGOSLOVENSKIM ČASOPISIMA ZA DECU

Emancipatorske ideje i emancipatorske društvene prakse predstavljaju jednu od osnovnih (pojmovnih) niti koje se protežu kroz istoriju (proučavanja) dve Jugoslavije. Tačnije, socijalistička Jugoslavija i nastaje iz takvih ideja i praksi u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, od kojih su neke, upravo one komunističke, već na samim počecima prve jugoslovenske države bile zvanično zabranjene, te prešle u sferu ilegalnog delovanja. Kako je Komunistička partija Jugoslavije odmah po Obznani (1920) počela da primenjuje strategiju mimikrijskog diskurzivnog delovanja, koje se najbolje sprovodi kroz štampu, i to posebno onu koja ni zvanično nije politička, a intenzivno je primenjivala od 1935. godine, jedan od privilegovanih izvora za proučavanje komunističkih i uopšte emancipatorskih diskursa u kraljevini jeste ženska, dečija i esnafska periodika. Ova periodika je jedno od polja koje plastično pokazuje kako se unutar hegemonije javnosti formirala proleterska kontrajavnost, zahvaljujući čemu je moguće bolje razumeti i zašto i kako se formirala nova hegemonija u socijalističkoj Jugoslaviji. Odnosno, ukazuje na produktivnost teorija javnosti i istorije čitanja u historiografskim istraživanjima (Jugoslavije).

Kao što se iz nedavnog kolektivnog istraživačkog poduhvata može videti (zbornik radova Časopisi za decu: jugoslovensko nasleđe (1918–1991), uredile Tijana Tropin i S. Barać, Institut za književnost i umetnost, Beograd), istorija čitanja kod najmlađih Jugoslovena počinje čitanjem jednog emancipatorskog časopisa.

Naime, uz časopise za decu koji su imali neprekinut kontinuitet od XIX veka (kakvo je zagrebačko Smilje) i nova dečja glasila u tradiciji Jovana Jovanovića Zmaja (novosadske Dečje novine), 1920. godine osnovan je u Beogradu

jedan potpuno drugačiji časopis, *Budućnost*, “zabavno-poučni list dece organizovanih radnika” (1920; 1923–1928). Ovaj časopis kao i književnost objavljivana na njegovim stranicama proizilazili su iz nove progresivne pedagogije i bili vezani za ideju nove škole. One su pak počivale na poverenju u kritičke sposobnosti dece i njihovu samostalnost u zaključivanju. I u ovoj su konkretnoj varijanti počivale na uverenju da deca čitaoci razumeju klasne nejednakosti i nepravde na kojima je zasnovan savremeni kapitalistički svet. Zbog toga se levičarski orijentisani pisci za decu u tom trenutku ne ustežu da ih i tematizuju u svojoj književnosti. Delom je to bilo i zato što se data književnost i štampa i obraćala proleterskoj i seoskoj deci koja su klasnu nepravdu živela, pa novi pedagozi nisu videli razlog zašto onda ne bi mogla razumeti i društvene mehanizme koji je proizvode. Takvu je književnost tokom tridesetih godina pisao i Mate Lovrak. Njegove pripovetke, objavljivane u *Smilju*, *Jugoslovenčetu* i drugim časopisima, a posebno romani koji su najmasovnije recepciju kroz obnovljena izdanja i ekranizacije doživeli u socijalističkoj Jugoslaviji (*Vlak u snijegu*, *Družina Pere Kvržice*), gotovo svi su napisani u vreme Velike depresije i neposredno posle nje, često je tematizujući i slikajući njene posledice po živote dece u selu tako i u gradu (*Divlji dječak*, *Neprijatelj br. 1*, *Anka Brazilijanka*, *Srećna zemlja*, *Prijatelji*).

Čitanje Lovrakovih romana, pripovedaka Jelene Bilbije, časopisa kao što je *Budućnost* ili nadrealističkih književnih podviga Aleksandra Vuča u dečjem dodatku dnevnog lista *Politika* tokom tridesetih godina, pokazuje kako su pisci sa levece uz puno poverenje u estetske i intelektualne sposobnosti dece razvijali čitalačku publiku koja bi jednog dana trebalo da postane deo novog i emancipovanijeg sveta. Takvi književni poduhvati, s obzirom na to da su prizivali revolucionarne promene, a samim tim i (i)zazivali državnu cenzuru, ublažavani su pseudonimima (Vučo kao *Askerland* i *Čika Aca*), rezultirali zabranama

(*Budućnost*), ili se okretali mogućnostima privatnog izdavaštva.

S druge strane, zvanični državni časopisi, koji su privilegovano distribuirani po školama kao obavezna ili preporučena lektira, kakav je u kraljevini bio pre svega *Jugoslovenče* (1931–1941), decu čitaoce tretirali su kao pasivnu publiku, koja samo treba da prihvati pouku koja joj se prenosi preko figure nastavnika. Takva publika oblikuje se kako bi kasnije prerasla u nekritičku javnost odnosno podanike države i vladajuće dinastije. U takav se okvir uklapa i status devojčica i žena koje u člancima *Jugoslovenčeta* nisu posebno apostrofirane kao čitateljke.

Ženska emancipacija se, dakle, takođe podsticala ili onemogućavala u čitalačkoj praksi u dečjim časopisima. U nekima od njih su devojčice bile i aktivni likovi i autorske/čitateljske figure (*Mala Zora* u *Budućnosti*), a žene su tokom trajanja dve Jugoslavije, posebno u socijalističkoj, često bile urednice dečjih časopisa (*Zorka Lazić*, *Jelena Bilbija*, *Mira Alečković*) i svakako njihove istaknute i redovne saradnice.

Tokom Drugog svetskog rata na teritoriji razorene Jugoslavije nove vlasti su pokušavale da upravo kroz kulturni “život” stvore privid normalnog života. U okupiranoj Srbiji ugasila se sva dečja periodika, a kvinsliške vlasti nisu uspele da osnuju poseban dečiji časopis, već se nešto malo književnih priloga objavljivalo u listu *Novo vreme*, u kojima se rat i okupacija ne pominju. Nezavisna država hrvatska dozvolila je *Smilju* nastavak rada, ali i osnovala novi i ujedno zvanični dečji list, *Ustaška uzdanica*. Deca kojoj je ova štampa bila navodno namenjena, a tu spadaju i deca sa teritorije Bosne i Hercegovine, ne samo što su živela teškim, ratnim životom, već su bila ubijana u masovnim zločinima i odvođena u logore. Mnoga su ostajala ratna siročad i pridruživala se partizanskim jedinicama. Velikim delom i na osnovu njihovih sudbina nastaju likovi kurirki, kurira i malih bombaša, prisutnih

na stranicama dečje štampe koja u prvim posleratnim godinama najviše i pripada pionirskoj oragnizaciji, utemeljnoj kroz rat.

Pionirska glasila su u tim godinama bila deo kulturne politike agitpropa KPJ, koja je obuhvatala i obrazovnu politiku. Ta glasila su aktivirala društvenu odgovornost dečje čitalačke publike i pozivala je na učešće u obnovi i izgradnji zemlje. Kako se društvo oporavljalo od ratnih trauma, tako je i među partijskim rukovodiocima i urednicima dečje štampe obnavljana svest da deca treba pre svega da budu deca. Časopisi za decu su se oslobađali neposredne partijske politike otprilike u istom periodu u kom se partija distancirala od staljinizma, ali su ostali verni idejama na kojima je počivala nova država. Ideje i vrednosti društvene pravde i solidarnosti, bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti, antifašizma i narodnooslobodilačke borbe dosledno su i kontinuirano prenošene u književnim i drugim časopisnim priložima, i tako upisivane u figuru imanentnog čitaoca. Kako je vreme odmicalo ta čitateljska figura, koja oličava ideal deteta u socijalizmu, sve više je, osim radnog, vrednog i poštenog, podrazumevala i – bezbrižno dete.

Doslovnu emanicipatorsku ulogu u određenom smislu odigrali su časopisi koji su, bar tokom

prvih godina bili doslovno dečji – objavljujući isključivo priloge dece: zagrebačke Djeca za djecu (1954/55) koji će prerasti u kulturni časopis za decu viših razreda osnovne škole, Modra lasta, i Dečje novine iz Gornjeg Milanovca, koje su od lista, koga uz pomoć nastavnika na literarno-novinarskoj sekciji prave učenici viših razreda osnovne škole (1957), postale takođe časopis koga uređuju odrasli. Ono što je bio efekat najranije faze ovih časopisa jeste to što su decu – čitaoce, automatski proizvodili u autore, što je delimično bio rezultat širih trendova društvene emancipacije pedesetih godina u Jugoslaviji.

Kontinuitet promovisanih vrednosti i srodne razvojne faze (prodor popularne kulture i komercijalnih sadržaja uporedo sa opadanjem tema iz NOB), moguće je pratiti na primeru svih dugotrajnih jugoslovenskih časopisa (na primer, sarajvske Male novine i Vesela sveska, novosadski Jó Pajtás, beogradski Poletarac). Depolitizacija dečjih časopisa imala je verovatno ambivalentan efekat na emancipatorske procese u Jugoslaviji. To je (istraživačka) tačka koja povezuje dečju kulturu sa kulturom mladih, i zahteva organizovano istraživanje omladinske periodike u socijalističkoj Jugoslaviji, sagledano upravo u sklopu kategorije (kontra)javnosti.

VERA GUDAC DODIĆ DOMETI I OGRANIČENJA EMANCIPACIJE ŽENA U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Emancipatorske rodne politike socijalističke Jugoslavije, utemeljene na egalitarnom socijalističkom zakonodavstvu, te javnom diskursu i proklamacijama države o ravnopravnosti žene i muškarca u svim segmentima života, proizvele su brojne, nekada dubiozne promene u životu žena. Pomaci ka ravnopravnosti i afirmacija različitih prava žena u drugim razdobljima i političkim sistemima ne mogu da se mere sa napretkom učinjenim u razdoblju socijalizma, uprkos njegovoj višeslojnoj, protivurečnoj stvarnosti. Praksa socijalizma, međutim, ukazuje na postojanje raskoraka između proklamovanih društvenih vrednosti i normativnog sa jedne, i jugoslovenske stvarnosti, sa druge strane. Formalne promene često su prikrivale suštinske kontinuitete patrijarhalnih sistema vrednosti i njihovu čvrstu ukorenjenost u svakodnevici. Iskustva žena otkrivaju različite manifestacije podređenosti žene u tom vremenu. One mogu da se uoče i prate duž mnogih segmenata društvenog života, pa i onih za koje se smatralo da su uspešno oblikovani emancipatorskim vrednostima i egalitarnim idealima.

Zakoni i normativni akti bili su stubovi i uporišta procesa emancipacije žena u socijalizmu. Temelji ravnopravnosti žene u pravu, kao preduslovu njene opšte emancipacije, postavljeni su još u vreme rane socijalističke države. Društveni napredak, meren stečenim pravima žene, ogleđao se u političkim pravima (aktivno i pasivno biračko pravo), pravu na rad i jednakoj plati za isti rad, naslednom i porodičnom pravu, pravima iz domena socijalne zaštite, reproduktivnim pravima i dr. Doprinos socijalizma emancipaciji žena naglašen je upravo u toj sferi.

Socijalističko društvo je emancipaciju žene definisalo i razumelo pre svega kroz njenu pravnu

jednakost i ekonomsku nezavisnost. Školovanje, masovno zapošljavanje i rad žena van kuće bili su na liniji društvenih očekivanja i podsticanih ponašanja. U tim domenima iskorak ka rodnoj ravnopravnosti bio je najsnažniji, a promene društvenog položaja žene najizraženije. Uz snagu socijalne države, odnosno socijalnih prava i sigurnosti koju je pružala, u tom vremenu ostvareni su značajni pomaci i promenjen inferioran, podređen položaj žena u mnogim segmentima života.

Susretanje socijalističke politike roda i tradicionalnih vrednosti dovelo je do ograničenja emancipacije žene, koja su u pojedinim aspektima svakodnevice bila vidljivija nego drugim. Iznova se otkrivalo niz društvenih protivurečnosti i pukotina u osvojenom emancipatorskom prostoru žene, koje su zamagljivale sliku stvaranu još od vremena revolucionarki, heroína iz rata, udarnica rada. Emancipatorske politike socijalističke države nisu urušile snažno ukorenjene patrijarhalne odnose u porodici. Ograničenja patrijarhalne porodice, očuvanje tradicionalnih uloga i normi, uslovile su da nejednakosti i dalje oblikuju svakodnevni život u njoj. Preopterećenost supruga i majki koje su bile zaposlene, u prvi plan je dovela konfliktnost uloga i problem njihovog usklađivanja. Višestruka opterećenost žena bila je karakteristika i kontinuirano obeležje statusa žene u socijalizmu. Neplaćeni kućni rad, koji je uz sve druge uloge koje je obavljala, ostavljen ženi, iznova je proizvodio rodne nejednakosti. Redukovanje slobodnog vremena do krajnjih granica, uprkos stečenim pravima i poljima dosegnutih sloboda, ponovo je ukazivao na nejednak tretman muškaraca i žena.

Na tragu ograničenju emancipacije žena, osim tradicionalnih uloga u porodici, bile su i prakse nasledivanja, posebno na selu, dominacija muškaraca u politici, ženska iskustva (neravnopravnosti) vezana za zapošljavanje žena (raspoređivanje na manje plaćene poslove, pretežna

zaposlenost u delatnostima i privrednim granama sa nižim prosečnim platama, nedovoljna participacija među rukovodećim osobljem itd).

Službenoj ideologiji egalitarizma i ženskoj emancipaciji odupirala se i izmicala svakodnevica života žene na selu, još više neglašena razlikama koje su postojale u pojedinim delovima Jugoslavije. Seljanke su bile društveno marginalizovane, a manifestacije patrijarhalnosti u rod-nim odnosima posebno su bile izražene u ruralnim sredinama. Tokom druge polovine XX veka istovremeno postojanje tradicionalnih i emancipatorskih vrednosti, normi i ponašanja, imalo je upadljivija razgraničenja, pored ostalog, i u distinkciji urbanog i ruralnog. Iskustva žena na selu, bez obzira na povremene iskorake, kretala su se u okvirima kulture patrijarhalnog društva i nasleđenih obrazaca života.

Procesi emancipacije žena u socijalističkoj Jugoslaviji neraskidivo su povezani sa delatnošću najmasovnije ženske organizacije koja je ikada postojala na ovim prostorima, Antifašističkog fronta žena (AFŽ). Stotine hiljada žena bile su obuhvaćene različitim formama delovanja ove organizacije. Njen angažman u različitim sferama društvenog života u prvim posleratnim godinama, te nastojanja da se što veći broj žena uključi u javne aktivnosti i utiče na promenu njihovog celokupnog položaja, bili su od neprocenjive važnosti u borbi protiv različitih vidova diskriminacije žena i neegalitarnih praksi.

U razdoblju socijalizma kontinuiteti, ili pak diskontinuiteti i povlačenje, nestajanje diskriminatorskih praksi prema ženama nisu bili isti u svim sferama života. Smeštanje ove složene tematike u istorijski kontekst, pogled na vremena koja su prethodila, kao i ona koja su sledila, jedan su od činilaca definisanja i prepoznavanja krajnjih dometa emancipatorskih politika jugoslovenske države u rod-nim odnosima u epohi socijalizma.

NENAD MAKULJEVIĆ

JUGOSLAVIJA – PROSTOR KULTURNE I UMETNIČKE EMANCIPACIJE

Formiranje jugoslovenske države doprinelo je umetničkoj i kulturnoj emancipaciji na celokupnom državnom prostoru. Posle Habzburške i Osmanske imperije, gde su postojala ograničenja za umetnike koji nisu pripadali vladajućoj političkoj zajednici, nova država otvorila je prostor za umetničko delovanje svih jugoslovenskih umetnika. Najbolji primer emancipacije umetnika u vreme prve jugoslovenske države pokazuje Ivan Meštrović, koji je aktivno delovao na izgradnji brojnih javnih spomenika. Neka od njegovih najznačajnijih ostvarenja, poput Spomenika neznanom junaku na Avali, Spomenika zahvalnosti Francuskoj ili Spomenika Grguru Ninskom bila su tesno povezana potrebama i idejama nove države. U okviru prve jugoslovenske države dolazi i do emancipacije jugoslovenskog kulturnog nasleđa, koje je bilo potcenjeno i nepriznato.

Nova etapa u emancipaciji kulture i umetnosti na jugoslovenskom prostoru nastala je posle 1945. Ideologija socijalističke države obuhvatala je i potrebu kreiranje nove umetnosti. Posle raskida sa staljinističkom politikom 1948, umetnost u Jugoslaviji bila je oslobođena, kako od tržišne politike, karakteristične za kapitalističke sisteme, tako i od programirane ideološke umetnosti socrealizma, karakteristične za SSSR i druge komunističke zemlje. Idejne okvire nove socijalističke umetnosti i poštovanje umetničke slobode najbolje je definisao Miroslav Krleža u okviru svog Ljubljanskog govora 1952.

Rezultati umetničke slobode u Jugoslaviji doveli su intenzivnog razvoja moderne umetnosti. Umetnici poput Petra Lubarde, Eda Murtića, Otona Glihe i Julija Knifera dobijaju mesto ne samo na domaćoj, već i na internacionalnoj umetničkoj sceni. Prihvatanje modernizma obeležilo je i reprezentativna zdanja jugoslovenske

države. Palata Saveznog izvršnog veća u Beogradu u potpunosti je ukrašena modernističkim umetničkim delima, a njenu najsvečaniju salu ukrašava monumentalno i apstraktno umetničko delo "Put u kosmos" Petra Lubarde. Umetnička sloboda je posebno došla do izražaja u spomeničkoj kulturi. Javni spomenici podizani su na mestima stradanja civila i značajnih partizanskih bitaka. Oni su bili osmišljavani prema humanističkim idealima i sa ciljem da na simbolički način prikažu događaje koje su memorisali. Njihovi autori poput Miodraga Živkovića, Bogdana Bogdanovića ili Vojina Bakića ostvarili su jedinstvene prostorne i spomeničke celine i kreirali vizuelni identitet SFRJ.

OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR EMANCIPATORSKI ZAHVATI U JAVNOM POLJU

Dve studije slučaja: Muzej afričke umetnosti u Beogradu kao paradigma politike nesvrstavanja i Male velike škole arhitekture Bogdana Bogdanovića

Jugoslovenski emancipatorski projekat artikulisan u uspostavljanju unikatnog rešenja (društvenih) svojinskih odnosa, rukovođenju privredom kroz sistem (radničkog) samoupravljanja i sprovođenju jedinstvenog koncepta spoljne politike (nesvrstavanja), uobličavan je i afirmisan u javnom polju, između ostalog i različitim oblicima kulturnih praksi. Kao specifičan prostor konstituisanja društvenog subjekta, te kulturne prakse su samo u vulgarnim, simplifikovanim marksističkim interpretacijama shvatane isključivo kao refleksija stvarnosti. Za jugoslovenske komuniste, predstavljale su važne repere društvene nadogradnje koja je imala odlučujući uticaj na proces uprostoravanja unikatnog ideološkog diskursa.

Dugačak je niz paradigmatičnih primera koji su odlikovali taj složeni proces. Ipak, dv diskursa su dominirala javnim prostorom, definisala kulturnu politiku i predstavljala snažne kohezivne elementi zajednice tokom čitavog XX veka: invencija "drugog" u odnosu prema kome se jugoslovenska zajednica formirala (bilo da se od nje distancirala, bilo da se sa njim poistovećivala), i označavanje i imenovanje "prošlog", odnosno tumačenja prošlosti koje je istorijske narative činilo konstitutivnim delom sadašnjosti. Na tim osnovama su uobličavani različiti narativi i stapani u jedinstven, ne uvek homogen, ali konzistentan društveni sistem. Na primeru socijalističke Jugoslavije i Beograda, kao njenog reprezentativnog centra, ta je dva snažno isprepletana diskursa moguće istražiti u okviru dve specifične studije slučaja. Prva, diskurs "drugosti" sagledava analizom načina muzealizacije Afrike u Muzeju afričke umetnosti u Beogradu, druga, proces suočavanja sa teškim nasleđem Drugog svetskog rata prati analizom stvaralaštva Bogdana Bogdanovića – kako njegovog rada na polju memorijalne arhitekture, tako i njegove delatnosti u sferi obrazovanja.

Koncept jugoslovenske spoljne politike nesvrstavanja kao važan element posebnosti socijalističke samoupravne Jugoslavije moguće je sagledati, između ostalog, i kroz analizu načina na koji je Afrika predstavljena jugoslovenskim građanima i načina na koji je upravo ta predstava učestvovala u kreiranju društvenog identiteta socijalističke zajednice. Kao suštinski iskorak iz postojećih međunarodnih odnosa, politika nesvrstavanja je predstavljala alternativni politički i društveni koncept koji je prevazilazio podele koje je nametala blokovska realnost hladnog rata. Povezivanje Jugoslavije sa novim korpusom država nastalih u oslobodilačkoj antikolonijalnoj borbi je predstavljalo ključni element spoljne, ali i važan oslonac unutrašnje politike. Osnovni principi takvog shvatanja spoljopolitičkog angažmana su materijalizovani u javnom prostoru posredstvom Muzeja afričke umetnosti (MAU) u

Beogradu, otvorenog 1977. godine. Za razliku od većine muzeja koji su od kraja XIX veka kreirali predstavu Afrike kao tamnog, tajnovitog, misterioznog geografskog prostora nastanjenog egzotičnim plemenima “predcivilizacijskog” stepena razvoja, jugoslovenska slika Afrike je počivala na afirmaciji ideje političke i ideološke pluralnosti međunarodne scene, uz istovremno insistiranje na podrazumevanoj jednakosti svih aktera koji su se izborili (i koji su se još uvek borili) za svoje pozicije. Takvo shvatanje je predstavljalo osnov na kome je podignut beogradski muzej, kao prvi muzej koji je afričke predmete izmestio iz etnografskih zbirki i uveo u svet umetnosti. MAU je nastao na zbirci novinara i diplomata dr Vede i Zdravaka Pečara i, iako je u izvesnim elementima sledio dominantne stereotipe u načinu izlaganja (kako je to primetila Ana Sladojević – kroz atemporalnost postavke i anonimnost autora) suštinski je doprinio dekonstrukciji kolonijalnog diskursa u godinama hladnog rata. Afirmisao je ideje međunarodne solidarnosti i bratstva i predstavljao snažnu potporu svim nacionalnim pokretima za oslobođenje od kolonijalne vlasti, ali i postkolonijalnih i neokolonijalnih stega.

Postojanje neizmenjene stalne izložbene postavke i sada, nakon više od četiri decenije, Muzej afričke umetnosti čini specifičnom vremenskom kapsulom, koja ima potencijal da artikuliše novi alternativni politički i ideološki koncept u godinama koje dolaze.

Gotovo identičan potencijal imaju i dela Bogdana Bogdanovića koja tri decenije nakon raspada Jugoslavije, predstavljaju njene najprepoznatljivije simbole, a svako njihovo novo problematizovanje predstavlja prostor afirmacije istorijske kulture koja poništava totalizirajuće ideološke diskurse. Odnos prema prošlosti u javnom prostoru: prevazilaženje nasleđa nasilja, genocida i holokausta u Drugom svetskom ratu, predstavljalo je važan deo jugoslovenske ideologije “bratstva i jedinstva”. Osnov tako shvaćenog društvenog zajedništva bila je jasna slika Drugog

svetskog rata koja je uspostavljena na podeli učesnika rata na: saradnike fašizma, borce protiv fašizma, njegove žrtve i neme posmatrača. Imenujući rat kao Narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju, istorijska tumačenja su snažila temeljne ideološke postulate. Sa razvojem ekonomske krize osamdesetih godina napušteni su principi jugoslovenskog samoupravnog modela, a društvene protivrečnosti su potencirale političke tenzije. Decenijama dominantne interpretacije prošlosti su sve snažnije preispitivane i odbacivane, a javni prostor ispunjavan nacionalističkim proklamacijama i programima.

U vremenu koje je prethodilo krizi, spomenici Bogdana Bogdanovića su imali ulogu i snagu da transcendiraju nasleđe Drugog svetskog rata i proizvedu platformu na kojoj je ostvarivano jedinstvo jugoslovenskih “naroda i narodnosti”. Njegove knjige takođe. Iako na prvi pogled nesputan umetnički duh, Bogdanović i njegovo stvaralaštvo su predstavljali tačku oslonca i preduslov funkcionisanju složenog jugoslovenskog mehanizma, a njegova ostvarenja materijalizaciju jugoslovenske ideologije socijalističkog samoupravljanja. Bio je autor više od dvadeset spomeničkih ostvarenja širom Jugoslavije, autor isto toliko knjiga, profesor Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, gradonačelnik Beograda 1983 – 1986. godine, član SANU iz koje je izašao 1981, stvaralac i žestoki protivnik (Miloševićeve) politike, koja je vodila ka krvavom raspadu Jugoslavije. Bio je lišen rigidnih ideoloških stavova, ali isključiv prema svim pokušajima zatvaranja, dogmatizovanja društva i negiranja drugog – ma kojoj identitetskoj grupi on pripadao. Autentičnosti jugoslovenskog ideološkog sadržaja doprineo je afirmisanjem arhetipskih, umesto podrazumevanih direktnih simbola, kojima je stvarao viziju jedinstvenosti jugoslovenskog samoupravljanja.

Njegovo celokupno stvaralaštvo je počivalo na ideji uključivanja lokalne zajednice u život spomenika, a time i u kreiranje slike prošlosti, ne

samo u održavanju niza komemorativnih i ceremonijalnih svečanosti, već i učestvovanjem u procesima njihovog osmišljavanja i izgradnje. Upravo na taj način, Bogdanovićeви spomenici su formirali indentitet zajednice koji je počivao na viziji kontinuiteta autentičnih revolucionarnih sadržaja i autonomne antifašističke borbe, dajući na taj način legitimaciju jugoslovenskom rukovodstvu i čineći jasan otklon od sovjetske staljinističke prakse.

Bogdanović je svoju stvaralčku energiju preneo na pedagoški rad. Kao profesor Arhitektonskog fakulteta pokušao je da uvede izmene u način rada sa studentima, ali u tome nije uspeo. Nakon što je 1973. bio prinuđen da odustane od reforme nastave na Arhitektonskom fakultetu, Bogdanović je (posle dodele Sedmojulske nagrade) 1979. sva sredstva uložio u sređivanje prostora u malenom selu Popović kod Beograda u kome je našao prostor za atelje, ali i za otvaranje višegodišnje škole filozofije i arhitekture kolokvijalno nazvane "Mistrija pod orahom". Bogdanović je iz generacije u generaciju okupljao zainteresovane studente za rasprave o pitanjima simboličke reprezentacije, značenja teksta i arhitekture kao teksta, ali i konteksta političkih i društvenih promena. Tokom čitave decenije on je uspevao da drži otvoren forum unutar koga je podsticao dijalog i debate. Kao i njegova spomenička zdanja i škola u Popoviću kod Sopota, na obroncima Kosmaja je brisala granice između umetnika i njegovog dela, učesnike u procesu stvaranja je objedinjavala i dijalog činila polaznom osnovom svakog stvaralaštva. Proizvod tog rada bio je i njegov, verovatno najvažniji tekst

"Mrtvouzice, mentalne zamke staljinizma", kojim je bacio rukavicu u lice novom govoru i novoj političkoj praksi koji su preovladali u Srbiji krajem osamdesetih godina XX veka. Navedeni tekst je označio početak Bogdanovićeve potpune izolacije koja je završena brutalnim proterivanjem, odnosno odlaskom u egzil. Sokratovska optužba za kvarenje omladine je predstavljala osnov njegove ekskomunikacije i razlog za brutalno zatvaranje i pljačku kuće u kojoj je bila smeštena škola.

Kolika je potreba savremenog društva u Srbiji (koje počiva na istim principima isključivosti i opasnoj opsednutosti idejom proširenja državnih grnica, na kojima je počivala i Miloševićeva politika) da izbriše svaki trag Bogdanovićevo delovanje i da poništi i potisne njegovo i nasleđe socijalističke Jugoslavije, najrečitije svedoči sadašnji izgled škole u Popoviću. Ona je devastirana, a kuća u kojoj je bio smešten atelje je sačuvana samo zbog toga što je u nju useljen Lovački dom.

Bogdanovićeва pobuna je bila jedan od malobrojnih glasova u moru orkestriranih parola i stoga njegova odbrana ostaje važan segment svakog kritičkog pristupa i analize vremena u kome je izvršena dekonstrukcija socijalističkog jugoslovenskog narativa. Ni nakon što je arhitekta Branko Stanojević to pitanje otvorio u svom radu "Slobodna škola je Slobodan prostor" koji je Srbiju predstavio na Venecijanskom bijenalu 2018. godine (sic!), suština te ideje se i dalje snažno obesmišljava u srpskom društvu.

Ovo specijalno izdanje Helsinškog biltena je deo programa "Nasleđe Jugoslavije i budućnost regiona" koji se realizuje uz pomoć ambasade SR Nemačke u Beogradu